

УДК 911.3:37(477)

**Бірюкова Н.В., Павлова Т.С.**

*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського*

## **Форми і методи розвитку творчих здібностей школярів у процесі вивчення географії**

Розглянуто проблему розвитку творчих здібностей учнів у процесі вивчення географії. Розкрито і порівняно сутність понять: творчі здібності, творчість, творче мислення. Значну увагу звернено на вивчення проблеми у практиці навчання географії в середній школі. Узагальнено результати експериментальних досліджень. Розроблено методичні рекомендації щодо форм і методів навчання які забезпечують розвиток творчих здібностей школярів на уроках географії. Особливу увагу звернено на використання активних методів навчання, які сприяють формуванню в учнів умінь і навичок творчої роботи. Наводяться конкретні приклади розв'язування географічних задач, практичних завдань проблемного характеру та фрагментів ділових ігор які забезпечують творчу діяльність учнів. У подальших дослідженнях більше уваги необхідно звернути на використання на уроках географії форм і методів інтерактивного навчання з метою розкриття творчого потенціалу школярів.

**Ключові слова:** творчі здібності, творчість, географія, форми і методи навчання, навчальний процес.

**Бирюкова Н.В., Павлова Т.С. Формы и методы развития творческих способностей учеников в процессе изучения географии.** Рассмотрена проблема развития творческих способностей учащихся в процессе изучения географии. Рассмотрены и сравнительно сущность понятий: способности, творчество, творческое мышление. Значительное внимание уделено изучению проблемы в практике обучения географии в средней школе. Обобщены результаты экспериментальных исследований. Разработаны методические рекомендации по формам и методах обучения обеспечивающих развитие творческих способностей школьников на уроках географии. Особое внимание обращено на использование активных методов обучения, способствующих формированию у учащихся умений и навыков творческой работы. Приводятся конкретные примеры решения географических задач, практических заданий проблемного характера и фрагментов деловых игр обеспечивающих творческую деятельность учащихся. В дальнейших исследованиях больше внимания необходимо обратить на использование на уроках географии форм и методов интерактивного обучения с целью раскрытия творческого потенциала школьников.

**Ключевые слова:** творческие способности, творчество, география, формы и методы обучения, учебный процесс.

**Biryukova N., Pavlova T. Formy and methods of development of creative abilities of pupils in the process of studying geography.** The problem of development of students' creative abilities in the process of studying geography is considered. The essence of concepts is discovered and improved: creative abilities, creativity, creative thinking. Much attention is paid Study of the problem in the practice of teaching geography in high school. The results of experimental research are generalized. Their purpose was to find out the teachers' understanding of the concept of creative abilities of students, to identify the creative potential of teachers of geography, the ability of students to independently perform tasks at different levels of complexity, to approach creatively solving problem problems, to establish typical difficulties in the process of performing independent works of creative nature. Methodical recommendations on the forms and methods of teaching that provide the development of students' creative abilities at the lessons of geography are developed. Particular attention is paid to the use of active teaching methods that contribute to the formation of skills and abilities of creative work in students, in particular, "brainstorming", analysis of a particular situation, elements of problem learning, business games, workshops, etc. Specific examples of solving geographic tasks, practical problems of problem character and fragments of business games that provide creative activity of students are given. In further research, more attention should be paid to the use in the process of studying the geography of forms and methods of interactive learning in order to reveal the creative potential of schoolchildren, the quality of training future geography teachers and retraining of teaching staff to work with a new contingent of students.

**Key words:** creative abilities, creativity, geography, forms and methods of teaching, educational process.

**Наявність проблеми.** У концепції дванадцятирічної загальноосвітньої школи освіта покликана створити умови для інтелектуального, соціального, морального і фізичного розвитку та саморозвитку людини. А в стратегічному плані закласти фундамент для формування демократичного суспільства, для якого освіченість, вихованість, культура – найвищі цінності, незамінні чинники стабільного добробуту і динамічного розвитку України. Сьогодні розглядаються нові можливості школи, які мають стати серйозною передумовою активізації розвитку творчих здібностей школярів.

**Аналіз попередніх досліджень.** Різні аспекти проблеми розвитку творчих здібностей школярів знайшли своє відображення в працях: психологів Л.С.Виготського, Н.В.Кузьміна, Я.О.Пономарьова, Г.С.Костюка, О.М.Леонтьєва, Г.Я.Гальперіна; педагогів В.О.Сухомлинського, Ш.О.Амонашвілі, М.О.Данилова, М.М.Скаткіна, І.Я.Лернера; методистів-географів М.П.Ковалевської, М.О.Максимова, І.І.Барінової, М.Ф.Морозова, В.О.Коринської, Л.І.Круглик, В.П.Корнеєва, А.Й.Сиротенка.

Аналіз шкільної практики свідчить, що проблемі розвитку творчих здібностей у навчальному процесі з географії приділяється недостатня увага. Учителі не завжди правильно розуміють зміст понять: „творчість“, „творча діяльність“, „творчі здібності“, „творче мислення“, і їх педагогічне значення. Відсутнє належне розв'язання проблеми в методичних посібниках із географії, що в свою чергу викликає у вчителів значні труднощі в практичній діяльності.

**Мета дослідження.** Обґрунтувати значущість проблеми розвитку творчих здібностей школярів, розкрити змістову сутність понять „творчість“, „творчі здібності“, узагальнити експериментальні дані щодо форм і методів розвитку творчих здібностей школярів у процесі вивчення географії.

**Результати дослідження.** Проблему виховання і навчання обдарованої дитини розробляли постійно чи побіжно всі педагоги й психологи різних часів, Ж.-Ж.Руссо, Й.Песталоцці, К.Ушинський, Я.Корчак, Ж.Піаже, Л.Виготський, які творчо синтезували і збагатили психологічні й педагогічні знання про сутність і рушійні сили розвитку дитини, розкрили шляхи й засоби взаємозв'язку навчання й розвитку.

За Л.М. Виготським, всі психічні функції людини мають не біологічне, а культурне й історичне походження; навчання, якщо воно дійсно розумне, повинне не „плентатися у хвості розвитку“, не пристосовуватись до його наявного рівня, а „забігти вперед розвитку і вести його за собою“ [1].

Г.С.Костюк стверджував „навчання найбільшою мірою пристосовується до закономірностей розвитку і сприяє його подальшій прогресивній зміні, а сам розвиток природним чином активізує процеси навчання і творчу діяльність учнів“ [2, с. 39].

Ш.О.Амонашвілі переконаний, що педагогічний процес повинен захопити дитину в цілому, прийняти такою, якою вона є, творити в ній вільну, освічену людину [4].

В.О.Сухомлинський обґрунтував необхідність всебічного розвитку дитини: інтелектуального, духовного, фізичного, трудового, естетичного в активній діяльності, тому в повноцінному навчальному процесі, на думку педагога, „учні повинні не лише здобувати знання, а й формувати свою натуру“ [4]. Педагог виходив із того, що вчителям слід не чекати природного дозрівання психічних функцій школярів, а за допомогою відповідного середовища змісту й методики

навчання прискорити їх розвиток [5].

На думку Д.Б.Ельконіна і В.В.Давидова, мета шкільного навчання полягає в забезпеченні розвитку кожного учня як суб'єкта, що змінюється самостійно [4]. Запропонований ними варіант розвивального навчання являє собою цілісну систему, яка за всіма своїми характеристиками діаметрально протилежна адаптивно-приспосувальному навчанню, що історично склалося в рамках традиційної загальноосвітньої школи.

Творчість є результатом розвитку творчих здібностей дітей, які формуються в процесі їх самостійного мислення на евристичному рівні. У психологічному словнику, творчість подається як діяльність, результатом якої є створення нових матеріальних і духовних цінностей.

Педагогічна енциклопедія визначає творчість як вищу форму активності та самостійної діяльності. Творчість за словником С.І.Ожегова, – створення нових за задумом і реальним втіленням культурних та матеріальних цінностей.

Відомий психолог Я.О.Пономарьов визначив творчість, як механізм розвитку. На думку вченого-психолога центральна ланка психологічного механізму творчості, включає здатність до самостійних дій (ініціатива особистості). Найбільш вдало, на нашу думку, розкрито зміст поняття „творчі здібності” у праці І.Лернера “Проблемне навчання”, де вони охарактеризовані найбільш істотними здібностями школяра: пильність у пошуках проблем; спосіб кодування інформації нервовою системою; здатність до згортання; здатність до об'єднання й переносу; бічне мислення; цілісність сприйняття; готовність пам'яті; зближення понять; гнучкість мислення; здатність до оцінних дій; легкість генерування ідей; швидкість мови; здатність до напрацювань [8].

За І.Лернером творчі здібності поділяються на 3 групи:

1. Пов'язані з мотивацією (інтереси й схильності).
2. Пов'язані з темпераментом (емоційність).
3. Розумові.

У психолого-педагогічній літературі особлива увага приділяється дослідженню творчого мислення і його стадій, яке лежить в основі розвитку творчих здібностей.

Більшість дослідників виділяють наступні елементи творчого мислення: самостійне перенесення знань у нову ситуацію; вміння бачити альтернативу рішення; вміння комбінувати раніше відомі способи вирішення проблеми в новий спосіб; вміння створювати оригінальні способи вирішення при популярності інших.

У дітей здібності до творчості формуються поступово, вони проходять декілька стадій розвитку. Ці стадії є послідовними: перед тим як бути готовою до наступної стадії, дитина обов'язково повинна оволодіти якостями, що формуються на попередніх стадіях. Дослідження дитячої творчості дозволяють виявити як мінімум три стадії розвитку творчого мислення:

- наочно-дійове, що народжується від дії;
- причинне (предмети і явища дійсності знаходяться в різних зв'язках і відношеннях: причинно-наслідкових, часових, функціональних, просторових тощо);
- евристичне – мислення, яке спирається на критерії вибіркового пошуку [3].

Узагальнення психолого-педагогічних напрацювань свідчить, що однозначного тлумачення змісту понять „творчість“, „творчі здібності“, „творче мислення“ не має. Кожен дослідник звертає увагу на окремі суттєві ознаки даних понять, не розглядаючи їх у системі. Незначна кількість публікацій, які б

висвітлювали методичні аспекти проблеми розвитку творчих здібностей школярів у процесі вивчення географії викликає певні труднощі в реалізації її на практиці.

Значну увагу звернено на вивчення стану проблеми в практиці навчання географії в середній школі. З'ясовано, що традиційний навчальний процес в силу свого поурочного поділу та розірваності, недостатньо сприяє активізації розумової діяльності учнів. Існуючі програми, підручники і методичні посібники з географії побудовані за принципом розвитку географічної науки, а не за принципом розвитку учнів, які засвоюють систему знань із предмета. Вони недостатньо націлюють педагогів на управління становленням в учнів таких психічних новоутворень, як розширення й збагачення навчально-пізнавальної мотивації, потреб і здатності до саморозвитку, самоконтролю дій, а також на формування творчих операцій і прийомів, вольових звичок і навичок, адекватного ставлення до довкілля.

Учитель географії школи нового типу не просто повинен навчати чи виховувати, він покликаний формувати духовно-інтелектуальну творчу особистість, адаптовану до нових умов, соціально зрілу, яка успішно засвоює ціннісно-нормативний досвід попередніх поколінь, виробляючи свій власний досвід діяльності, творчості, спілкування.

З метою вивчення стану проблеми розвитку творчих здібностей школярів у процесі вивчення географії у середній школі були проведені дослідження. Їх мета полягала: у з'ясуванні розуміння вчителями змісту поняття „творчі здібності“; у виявленні творчих здібностей учителів географії; у виявленні вміння учнів самостійно виконувати завдання за різними рівнями складності, творчо підходити до вирішення проблемних завдань; у встановленні типових труднощів у процесі виконання самостійних робіт творчого характеру.

Творча педагогічна діяльність багатоаспектна, проте у спеціальній літературі виділяють п'ять основних її підсистем: дидактичну, виховну, організаційно-управлінську, громадсько-педагогічну та самовдосконалення. Учитель може мати сильну дидактичну підготовку, але не володіти достатньо формами й методами управління навчально-виховним процесом. Інший уміє продуктивно й цілеспрямовано організувати позакласну роботу з учнями, а до самовдосконалення не виявляє особливого інтересу. Тому досягають вони різного рівня творчості.

Рівні творчої діяльності вчителів визначалися на підставі глибокого та всебічного аналізу. Проводилося ознайомлення із системою роботи педагогів, відвідувалися уроки. На першому етапі діагностичних досліджень увага зверталася на такі параметри творчої діяльності вчителів – географів: чи розробляє вчитель принципово нові підходи до навчання, виховання, розвитку учнів; яким чином змінює зміст, форми, методи та засоби навчально-виховного процесу у відповідності до нових завдань, що стоять перед школою; як реалізує на практиці принципи педагогіки співробітництва; шукає шляхи для створення творчої атмосфери; наскільки повно володіє формами й методами управління й організації навчально-виховною діяльністю учнів із метою їхнього розвитку; наскільки оригінально конструює навчально-виховний процес; чи здійснює постійний самоаналіз своєї професійної діяльності.

Як свідчить аналіз анкетування, на питання, що таке „творчість“, 92% вчителів відповіли, що це нестандартний підхід до будь-якої справи, 4% зазначили, що це вияв індивідуального бачення навчання, ще 4% вчителів визначило „творчість“ як пошук, коли користуєшся напрацьованим досвідом і

вибираєш для себе раціональне зерно.

На запитання "Чи можна навчитися творчості?", "так" – відповіло 49%, однак зазначили, що на першому етапі повинна бути обов'язково людина, яка спрямовує й підказує, ще 51% вчителів теж відповіло позитивно, але в їх розумінні до цього додається праця, талант, бажання.

На запитання „Що найбільше стимулює творчу активність вчителя?“ – 25% учасників експерименту відповіла, що це творчість колег; 35% – ставлення до самого себе; 5% – творчі учні.

Серед умов, які сприяють розвитку творчості, найбільша кількість вчителів (78%) пріоритетними визначили зустрічі із творчими людьми, забезпечення відповідною літературою, досконалі програми, 12% вчителів зазначили підготовку диспутів, конкурсів, конференцій тощо. Ще 10% респондентів серед умов розвитку творчості відмітили: методичні дні, чіткий розподіл обов'язків (учитель – предметник – класний керівник).

У процесі анкетування з'ясовувалося "Чим керується вчитель у своїй творчості?". Не нашкодити, зацікавити, розвинути, допомогти, підштовхнути відповіло 48% респондентів; переконати учня у його можливості розв'язати те чи інше завдання – 25% вчителів; уміти й хотіти вислухати думку колег, поділитися напрацьованим зазначило 27% опитуваних.

Аналізуючи відповіді вчителів на питання "Як ви розумієте зміст поняття „творчі здібності“? було з'ясовано, що їх більшість у зміст цього поняття включають здатність учнів до швидкого й цілісного сприйняття інформації, логічне мислення та вміння застосовувати знання в незнайомих навчальних ситуаціях. Однак, необхідно зазначити, що головна мета розвитку творчих здібностей школярів – навчити учнів самостійно здобувати знання і творчо їх використовувати в незнайомій навчальній ситуації не знаходила належного відображення у відповідях учителів.

Однією з головних умов розвитку творчих здібностей учнів є створення творчої атмосфери в класі, яка сприяє появі нових оригінальних ідей. Такі умови можна створити, вибираючи нові форми й методи організації навчально-виховного процесу.

Узагальнення експериментальних даних дало змогу розробити рекомендації, щодо форм і методів розвитку творчих здібностей школярів у процесі вивчення географії. Зокрема, щоб стимулювати творчу активність учнів, доцільно використовувати наступні методи і засоби:

– Засіб образного порівняння (аналогії), коли який-небудь складний процес або явище порівнюється з простішим і зрозумілішим.

– Метод мозкового штурму. Це метод колективного розв'язання проблеми. Автор "мозкового штурму" А.Осборн запропонував поділити процес висунення гіпотез і процес їхньої оцінки, аналізу. Пошук ідей ведеться за умов, коли критика заборонена і кожна ідея, навіть жартівлива й безглузда, винагороджується. Завдяки мозковому штурму виникають нові й оригінальні шляхи розв'язання проблемних ситуацій.

– Метод комбінаційного аналізу, в його основі лежить матриця сполучень двох рядів фактів (ознак об'єктів або самих об'єктів).

Сприяють формуванню в учнів умінь та навичок творчої роботи, шляхом залучення їх до активної навчально-пізнавальної діяльності, активні методи навчання. В основі активного навчання лежить принцип безпосередньої участі,

який зобов'язує вчителя робити кожного учня учасником навчально-виховного процесу, активним шукачем шляхів і засобів вирішення проблем, які вивчаються в курсі географії.

Поняття “активні методи навчання” (АМН) поширюються на досить широку групу прийомів і засобів проведення теоретичних і практичних занять: аналіз конкретної ситуації, вирішення проблемних завдань, ділові гри.

Учителю варто пам'ятати, що не кожен метод можна перекласти на “мову” АМН, як не кожний метод може бути використаний для розкриття тієї чи іншої теми. Підготовка учнів із якогось питання може бути настільки високою, що використання активного методу стає зайвим. Або навпаки – низька підготовка учнів вимагає взяти на озброєння досить ефективний метод активного навчання.

Методично правильне використання активних методів навчання дозволяє оптимально вирішувати одночасно три навчально-організаційні завдання:

- підпорядковувати процес навчання керівній дії вчителя;
- залучити до активної роботи всіх учнів, сприяти розвитку їх творчих здібностей;

- здійснювати постійний контроль за процесом засвоєння матеріалу.

Активні методи навчання цінні ще й тому, що сприяють успішному формуванню в учнів комплексу позитивних ділових якостей, наприклад:

- здатність швидко адаптуватися в групі, яка виконує спільне для всіх завдання;

- уміння встановлювати особисті контакти, обмінюватись інформацією та формувати необхідну точку зору;

- готовність взяти на себе відповідальність за діяльність групи;

- уміння правильно розподіляти й організувати роботу;

- уміння долати опір оточення, уникати конфліктів;

- бажання бути корисним та потрібним людям;

- уміння аналізувати й оцінювати свої дії;

- здатність висувати та формулювати ідеї, пропозиції, проекти;

- готовність іти на ризик та приймати нестандартні рішення;

- уміння цінувати та продуктивно використовувати робочий час.

Вибір того чи іншого методу навчання, його використання залежить від мети заняття, його змісту і, звичайно, кваліфікації вчителя. При відносному пріоритеті активних методів на уроках географії повинні зайняти своє місце й лекції, семінари і самостійна робота з підручником, картою і, звичайно, індивідуальна практична діяльність учнів. Лише органічна єдність усіх методів надасть навчальному процесу необхідну продуктивність, зробить його справді проблемним за змістом та ефективним за формою.

Важливою метою навчального процесу на уроках географії є формування та розвиток в учнів умінь оптимально вирішувати різноманітні завдання та розв'язувати задачі – це робота пошукова, творча, що межує з дослідницькою.

У 6-му класі (курс “Загальна географія”) учні проводять творче вирішення практичних завдань. Так, під час вивчення теми “План місцевості” пропонується учням написати топографічний лист товаришеві, де географічні об'єкти зашифровані умовними знаками. На наступному уроці шестикласники обмінюються листами і читають їх. Іншій групі учнів можна запропонувати зашифрувати топографічними знаками пісню (“Вгадай пісню”).

Великі можливості для розв'язання практичних задач, у процесі вивчення

теми “Атмосфера” у 6-му класі (зміна температури повітря й атмосферного тиску зі зміною висоти). Наприклад:

1. Біля підніжжя гори температура повітря +17 0С, атмосферний тиск – 755 мм.рт.ст. У цей час температура повітря на вершині гори +14 0С. Який буде атмосферний тиск на вершині гори?

2. Відносна вологість повітря, що має температуру +25 0С, становить 65%. Яка абсолютна вологість повітря?

$$r = q/Q * 100\%$$

де  $r$  – відносна вологість,  $q$  – абсолютна вологість,  $Q$  – максимальна вологість при даній температурі.

Під час вивчення АПК Вінницької області (9 клас) пропонується учням визначити спеціалізацію сільськогосподарського виробництва своєї області. Подаються дані структури товарної продукції сільського господарства. Спочатку необхідно всі натуральні показники перевести у відносні, використовуючи формулу:

$$K = i / i_c * 100\%$$

де  $i$  – вартість виду товарної продукції,  $i_c$  – вартість усієї товарної продукції сільського господарства.

Після цього учні аналізують отримані результати. Пояснюють відмінності у структурі товарної продукції за галузями, визначають вплив природних умов і ресурсів на спеціалізацію сільськогосподарського виробництва.

Включаючи в навчальний процес практичні завдання й задачі, вчитель має виходити з того, що не задачі, потрібні для закріплення знань, а навпаки, знання, потрібні для розв’язування задач. Саме в цьому аспекті й потрібно використовувати цей метод активного навчання.

Одне з перших місць серед найбільш перспективних методів навчання посідають також і ділові ігри. Вони використовуються для тренування, розвитку творчого мислення, формування практичних умінь, підвищують інтерес до вивчення предмету.

Так, наприклад, після вивчення теми “Клімат України” (8 клас) та виконання практичної роботи учні діляться на групи. І групі “синоптиків” дається завдання опрацювати дані практичної роботи і скласти опис погоди для м. Вінниці за планом:

1. Середня температура повітря. Середня температура січня, липня.
2. Атмосферний тиск.
3. Вітер (напрямок, сила).
4. Вологість повітря.
5. Оподи.

ІІ група “синоптиків” характеризує несприятливі явища й процеси пов’язані з кліматичними умовами.

Дев’ятикласники вирішують і соціальні проблеми, і проблеми зайнятості населення. Апробують свої знання в ролі агронома, директора заводу.

Результативними у розвитку творчих здібностей учнів у процесі вивчення географії є індивідуальні практикуми. Це своєрідні вправи, мета яких – формування різних навичок, закріплення практичних знань. Існує багато модифікацій практикумів: дослідницькі, пошукові, творчі, прогностичні, виконання письмових робіт, цільові спостереження з наступним описом і аналізом та ін.

До АМН можна віднести і „коноп” (контрольне опитування), „мнемотурнір” (групи по черзі формулюють запитання, а інші групи протягом

однієї хвилини обговорюють варіанти відповіді, і представник відповідає) та ін.

Отже, АМН застосовуються на різних етапах уроку, із метою організації співробітництва, співпраці у процесі навчання, створення умов для самостійного навчання, розвитку творчого мислення і творчих здібностей школярів. Кожний урок планується так, щоб на ньому був простір для творчого мислення учнів, щоб вони відчули себе не глядачами й слухачами, а відкривачами, дослідниками явищ, що вивчаються.

**Висновки.** Проблема розвитку творчого потенціалу школярів на всіх рівнях потребує подальшого удосконалення й корекції, визначення перспектив відповідно до стратегічних цілей дванадцятирічної школи. На нашу думку необхідно удосконалити:

– навчальні програми й підручники з географії, створити навчально-педагогічні комплекти, що дозволить учителю добирати методичні матеріали, більш адекватні стилю навчальної діяльності кожної дитини в класі;

– суттєво оновити існуючі і створити низку нових методичних рекомендацій, щодо розвитку творчого мислення і творчих здібностей школярів у процесі вивчення географії;

– підвищити якість підготовки майбутнього вчителя географії і здійснити перепідготовку педагогічних кадрів, для роботи з новим контингентом учнів.

Отже, сучасна географічна освіта повинна бути спрямована на розвиток творчої, інтелектуальної, всебічнорозвинутої особистості. Це спонукає змінити

„диктаторську“ педагогіку на гуманістичну, яка забезпечує учням право на самобутність, унікальність, індивідуальність творчого розвитку.

1. Амонашвили Ш.А. Единство цели. – М.: Просвещение, 1987. – 192 с.
  2. Выготский Л.С. Собр. соч.: в 6 т. – М.: Знание, 1982. – 307 с.
  3. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Освіта, 2010. – 109 с.
  4. Пономарев И.Я. Психология творчества. – М.: Наука, 2006. – 146 с.
  5. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. – К.: Радянська школа, 1978. – 104 с.
  6. Сухомлинський В.О. Духовний світ школяра // Твори: в 5-т, т. 1. – К, 1976.
  7. Технологія формування критичного мислення на уроці географії / Н.С.Колосова, Н.В.Вукіна, Н.П.Дементієвська, В.М.Макаренко, О.О.Туманцева.–Харків: Основа,2008. – 126 с.
  8. Топузов О. Проблемне навчання в процесі вивчення географії // Рідна школа. – 2015. – №12. – с. 33-38.
- 
1. Amonashvili SH.A. Yednist' mety. – М.: Prosveshchenye, 1987. – 192 s.
  2. Vyhot-s'kyu L.S. Sobr. soch.: v 6 t. – М.: Znanye, 1982. – 307 s.
  3. Kostyuk H.S. Navchal'no-vykhovnyy protses y psikhichniy rozvytok osobystosti. – К.: Osvita, 2010. – 109 s.
  4. Ponomar'ov I.YA. Psykholohiya tvorchosti. – М.: Nauka, 2006. – 146 s.
  5. Sukhomlyns'kyu V.O, Bat'kivs'ka pedahohika. – К.: Radyans'ka shkola, 1978. – 104 s.
  6. Sukhomlyns'kyu V.O. Dukhovnyy svit shkolyara // Tvory: v 5-t, t. 1. – К, 1976.
  7. Tekhnolohiya formirovanye krytychnoho myslennya na urotsi heohrafiyi / N.S.Kolosova, N.V.Vukina, N.P.Dementiyevs'ka, V.M.Makarenko, O.O.Tumantseva. – Kharkiv: Osнова, 2008. – 126 s.
  8. Topuzov O. Problemni navchannya v protsesi Vyvchennya heohrafiyi // Ridna shkola. – 2015. – №12. – s. 33-38.

Подано до редакції  
14.05.2017

Рецензент – кандидат географічних наук О.П. Чиж